

## Država i Pravoslavna crkva – financiranje izgradnje, obnove i opremanja pravoslavnih crkava u Hrvatskoj u 19. stoljeću

Cilj je ovoga teksta pokazati kako je na području Hrvatske na financiranje izgradnje, obnove i opremanje pravoslavnih sakralnih građevina u takozvanom dugom 19. stoljeću, odnosno u razdoblju od okvirno 1780. do 1918. utjecao zakonski okvir. S jedne strane nastojat će se prikazati problematika patronatskih odnosa i financiranja pravoslavnih crkava, a s druge ukazati na okolnost da su od kraja 19. stoljeća, nakon što su se povećali iznosi potpora iz javnih fondova i razradili sistemi prema kojima su se potpore dodjeljivale, vlasti Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije počele vrlo neposredno utjecati na izgled, stilsko rješenje, izbor arhitekta, slikara i drugih umjetnika te obrtnika koji su radili na pravoslavnim crkvama.

### *Uvod*

Zakonske odredbe koje su propisivale postupke vezane za izgradnju i opremanje crkava igrale su u povijesti, a osobito od novoga vijeka do danas, u vezi s formiranjem centraliziranog tipa moderne države vrlo često ključnu ulogu u definiranju veličine sakralnih građevina i reprezentativnosti opreme. Cilj je ovoga teksta pokazati kako je na području Hrvatske na financiranje izgradnje, obnove i opremanje pravoslavnih sakralnih građevina u takozvanom dugom 19. stoljeću, odnosno u razdoblju od okvirno 1780. do 1918. utjecao zakonski okvir. S jedne strane nastojat će se prikazati problematika patronatskih odnosa i financiranja pravoslavnih crkava, a s druge ukazati na okolnost da su od kraja 19. stoljeća, nakon što su se povećali iznosi potpora iz javnih fondova i razradili sistemi prema kojima su se potpore dodjeljivale, vlasti Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije počele vrlo neposredno utjecati na izgled, stilsko rješenje, izbor arhitekta, slikara i drugih umjetnika te obrtnika koji su radili na pravoslavnim crkvama.

*Patronatska prava i izgradnja pravoslavnih crkava u Banskoj Hrvatskoj u prvoj polovini i sredinom 19. stoljeća*

Financiranje izgradnje, obnove i opremanja pravoslavnih crkava na području Banske Hrvatske u prvoj polovini 19. stoljeća bilo je normirano nizom zakonskih odredbi, dio kojih je datirao iz 18. stoljeća i samo je bio prilagođen novim političkim i pravnim okolnostima.

Položaj Pravoslavne crkve bitno se razlikovao od položaja Katoličke crkve ponajprije zbog načina na koji se regulirala crkvena građevna dužnost. Pod njom se razumijevala „dužnost uzdržavati, popravljati i iznova graditi crkvene zgrade“, dakle i crkve, ali i župne/parohijske domove te gospodarske zgrade.<sup>1</sup> Ona se odnosila na prvome mjestu na crkvu samu (takozvana *principijalna građevna dužnost*), a potom na župljane/parohijane te na sve one koji imaju kakva dohotka od crkve (*supsidijarna građevna dužnost*).<sup>2</sup> Dok je *principijalna građevna dužnost* bila jednaka za sve konfesije, *supsidijarna građevna dužnost* bila je drukčije definirana za Katoličku u odnosu na Pravoslavnu crkvu u segmentu koji se odnosio na one koji su imali kakve materijalne koristi od crkve. U tu su skupinu spadali na prvome mjestu patroni, najčešće vlasnici zemljišta u mjestima u kojima su se crkve nalazile. Čak i u slučajevima kada nisu imali nikakve neposredne koristi od njih patroni su se morali brinuti o izgradnji, opremanju i održavanju crkava, no isključivo katoličkih. Dužnost patrona pri tome nije bila uljepšavati crkvu, već financirati zahvate koji su bili nužni iz higijenskih, ekonomskih i socijalnih razloga.<sup>3</sup> Kako su patroni – a radilo se najčešće o vlastelinskim obiteljima, ali i o organima vlasti, gradskim poglavarstvima, županijskim oblastima i drugim institucijama – najčešće raspolagali većim sredstvima od samih crkvenih općina ili župljana, snosili su (katkad dobrovoljno, a katkad po sili zakona) vrlo često velik dio tereta izgradnje, opremanja i održavanja crkava. Patronatske dužnosti stoga su učestalo opterećivale vlasnike vlastelinstava ili posjeda na kojima su se nalazile crkve pa su ih se nastojali riješiti, osobito nakon ukidanja feudalizma 1848., kada je veličina posjeda znatno smanjena.

Patronatske dužnosti i prava preživjeli su, naime, ukidanje feudalizma i u osnovi će se održati u donekle promijenjenom obliku, koliko je do sada poznato, duboko u 20. stoljeće. S obzirom na čestu nespремnost i nemogućnost privatnih patrona da financiraju zahvate na crkvama, župe koje su se nalazile na područjima koje su bile u vlasništvu raznih državnih tijela (poput župa na nekadašnjim komorskim posjedima u Gorskom kotaru) ili one koje su bile utemeljene nakon donošenja odredbi Josipa II, a koje je financirala Vjerezakonska zaklada, bile su

<sup>1</sup> NOVAK 1908: 1-2.

<sup>2</sup> Isto: 4-7.

<sup>3</sup> HUSSAREK 1907: 71.

u boljemu položaju jer su lakše mogle ishoditi pomoć od svojih patrona, raznih razina državnih i provincijskih vlasti.

U najzahvalnijem su se položaju nalazile župe čiji je patron bila kakva bogata gradska ili seoska općina. One su mogle računati sa znatnom pomoći za svoje graditeljske zahvate, koja se katkada i manifestno naglašavala na sakralnom zdanju. Kada je zagrebačko Gradsko poglavarstvo obnavljalo 1875–1882 crkvu svetog Marka dodijelivši za nju čak 25 000 forinti, *upisalo* je, odnosno naglasilo svoju patronatsku dužnost (i prava) na krovu – postavljajući motive grbova grada Zagreba i Trojedne Kraljevine (postavljanje drugoga grba predstavljalo je opozicijski akt tadašnjih gradskih vlasti nasuprot unionistički nastrojenim promađarskim tijelima Trojedne Kraljevine).<sup>4</sup>

Samo desetak godina ranije (1865) isto zagrebačko Gradsko poglavarstvo obećalo je dodijeliti tek 200 forinti za izgradnju donjogradske pravoslavne crkve<sup>5</sup> ne zbog vjerske netolerancije, već stoga što nije imalo patronatske dužnosti prema zagrebačkoj parohiji pa je nije bilo obvezno pomoći u njezinim graditeljskim pothvatima.

Ne samo u Hrvatskoj već i u cijeloj Habsburškoj/Austro-Ugarskoj Monarhiji patronatske su se dužnosti odnosile isključivo na katoličke (rimokatoličke i grkokatoličke) župe. Jedinu je iznimku predstavljala pokrajina Bukovina u kojoj su obuhvaćale i pravoslavne parohije.<sup>6</sup> Zanimljivo je da su se patronatske dužnosti odnosile na vlasteline svih vjeroispovijesti tako da je bilo i vrlo neuobičajenih situacija, kao u slučaju Daljskog vlastelinstva koje je bilo u vlasništvu srijemsko-karlovačkih mitropolita i patrijarha srpskih, koji su bili patroni katoličke župe u Dalju, dok istodobno nisu bili patroni lokalnih pravoslavnih parohija.<sup>7</sup>

Budući da su patroni, kako je spomenuto, često pokrivali najveći dio sredstava potrebnih za izgradnju neke katoličke sakralne građevine, postavlja se pitanje kako je Pravoslavna crkva uspijevala financirati izgradnju, opremanje i održavanje svojih objekata, dio kojih je bio i iznimno reprezentativan. S obzirom na spomenutu pravnu regulaciju očito je da su se parohije morale osloniti gotovo isključivo na preostala dva subjekta spomenuta u odredbama o Crkvenoj građevnoj dužnosti – na samu Crkvu te na parohijane.

Brojni slučajevi s kraja 18. i tijekom prve polovine 19. stoljeća pokazuju, međutim, da su pravoslavne crkve koje su se nalazile u selima u sklopu vlastelinstava – a na području Hrvatske radilo se uglavnom o crkvama na veleposjedima u Slavoniji – znale dobivati pomoć od svojih vlastelina. Iako nisu bili zakonski obvezani,

---

<sup>4</sup> Više o ovome zahvatu u: DAMJANOVIĆ 2013: 63-96.

<sup>5</sup> Ovdješnja je grčko-iztočna općina. *Domobran*, 76, 3. travnja 1865, 3.

<sup>6</sup> HUSSAREK 1907: 75-76.

<sup>7</sup> Karlovački mitropoliti dali su zemlju za izgradnju daljske crkve i dio potrebnih materijala, kao i jednu misnicu. SRŠAN 2007: 299, 467-469.

vlastelini/spahije su u zemljištu, ljudstvu, materijalu i/ili novcu pomagali svoje pravoslavne kmetove pri gradnji crkava. Osobito je zanimljiv slučaj parohijske crkve u selu Kapelni kod Donjega Miholjca koja je većim dijelom sagrađena 1833. zahvaljujući pomoći grofice Ane Marije Prandau, rođene Pejačević, supruge tadašnjeg valpovačkoga grofa Josipa Ignaca von Prandaua.<sup>8</sup> Takvih slučajeva ima još dosta. Kada se na istom Valpovačkom vlastelinstvu gradio toranj i popravljala pravoslavna filijalna kapela u selu Martincima, parohije Čepin (uništena u Drugom svjetskom ratu), jasno je naglašeno kako će potrebnu ciglu grof Prandau prodati po sniženoj cijeni.<sup>9</sup> Daruvarski grof Julije Janković darovao je, pak, čak 836 jutara šume Manastiru Pakri za uzdržavanje,<sup>10</sup> a kasnija vlasnica Daruvarskog vlastelinstva, udovica Alajosa pl. Tuköryja de Algyes – Paula rođena Falkenberg, tada preudana Pekár, poklonila je 1906–1907 četiri jutra zemlje bivšoj manastirskoj crkvi svete Ane kojom je upravljao manastir Pakra, a koja se u to vrijeme restaurirala.<sup>11</sup> Obnovu crkve u selu Gornji Miholjac u slavonskoj Podravini pomogla je, pak, 1880. vlastelinska obitelj Schaumburg-Lippe.<sup>12</sup>

Zanimljivi primjeri vlastelinske pomoći pravoslavnim parohijama mogu se naći i na području Đakovačkog vlastelinstva koje je bilo u vlasništvu đakovačkih biskupa. Biskup Antun Mandić (đakovački biskup 1806–1815) pomogao je tako najprije završavanje parohijske crkve u Bračvcima, kojoj je darovao i crkveno ruho, a potom je pokrio gotovo sve troškove izgradnje crkve i parohijskog doma u Majaru. Isti je biskup ostavio oporukom 50 forinti godišnje dotacije svim pravoslavnim parosima na području Đakovačkog vlastelinstva.<sup>13</sup>

Pomoć patrona, vlastelina ili organa vlasti često se dakle, pružala, no bila je dobrovoljna i na nju se nije moglo u svim slučajevima računati. Vjerojatno se zbog toga unutar pravoslavne zajednice širilo *zadužbinarstvo* – za gradnju, opremanje i održavanje crkava počeli su se brinuti bogatiji vjernici. U gradovima na području sjeverne Hrvatske (Karlovac, Rijeka, Koprivnica, Zagreb, Ivanić Grad, Osijek, Vukovar itd.), a katkada i u manjim mjestima, riječ je najčešće o bogatim trgovcima koji su bili spremni izdvojiti znatna sredstva za svoje sakralne građevine, kako je, uostalom, pokazivala svojom veličinom donjogradska pravoslavna crkva u Osijeku, srušena u Drugom svjetskom ratu, a i dan-danas pokazuju crkve u Vukovaru, Karlovcu, Rijeci, Zagrebu i drugdje.

<sup>8</sup> DANHELOVSKY 1885: 45.

<sup>9</sup> Hrvatski državni arhiv (dalje HR-HDA), HR-HDA-79, Predsjedništvo Zemaljske vlade, kut. 176, dosje VI-1881./2736., dokument br. 3063-1882., Troškovnik Martina Galovca za popravak i gradnju tornja crkve u Martincima, Martinci, 3. 7. 1882.

<sup>10</sup> KEMPF 1928: 16; KAŠIĆ 1996: 208, 247; DAMJANOVIĆ 2009: 137.

<sup>11</sup> Hrvatski povijesni muzej (HPM/PMH), Pohrana Srpske pravoslavne crkve (SPC), Pakračka eparhija, kut. 23, Rukopis Dositeja Kutuzova, *Opis i povijest manastira Pakre*, str. 30.

<sup>12</sup> U Gornjem Miholjcu, 30. siečnja. *Narodne novine*, 26, 3. veljače 1880, 3.

<sup>13</sup> Slavonija nekada i sada, X. *Narodne novine*, 67, 23. ožujka 1885, 1-2.

I u drugoj polovini 19. stoljeća istaknuti članovi crkvenog odbora ili istaknuti mještani znali su pokriti dobar dio potrebnog iznosa za izgradnju crkve. Znakovit je tako slučaj parohijske crkve u Ogulinu koja je većim dijelom sagrađena zalaganjem Lazara baruna Mamule, rođenjem Gomirca, koji se u to vrijeme nalazio na položaju upravitelja Dalmacije.<sup>14</sup> Seosku crkvu, pak, u obližnjim Jošanima na Krbavskom Polju velikom je dotacijom od 4000 forinti podigao najvećim dijelom bogati trgovac iz Karlovca, rodom iz Jošana, Danilo Banjanin.<sup>15</sup> Nadalje, u Gređanima je novi ikonostas po cijeni od 300 forinti nabavio trgovac iz Okučana, Jovan Sarajlija, 1884.<sup>16</sup> a Mihailo Bastaić, ugledni zagrebački trgovac, dao je 1885. potrebna sredstva za ukrašavanje oltara i ikonostasa crkve u Sjeničaku.<sup>17</sup>

U najvećemu broju slučajeva parohije ipak nisu mogle računati na tako izdašnu pomoć te su bile prisiljene skupljati dobrovoljne priloge, kako unutar samih granica parohija tako i izvan njih. Pojedine su parohije bile u tome vrlo uspješne, o čemu svjedoče objave zahvala u dnevnim novinama u Zagrebu. Dobivale su katkada pomoć od bankarskih institucija (na primjer Prve hrvatske štedionice),<sup>18</sup> no i od pojedinaca, crkvenih općina i slično.<sup>19</sup> Mnogim parohijama nije uspjelo zatvoriti financijsku konstrukciju za gradnju ili restauriranje crkve cijeli niz desetljeća, što je bio i glavni razlog da su u velikom broju mjesta na području Banije, Korduna i na Bilogori, sve do Drugog svjetskog rata, bile očuvane drvene crkve i kapele. Sredstva za izvedbu građevina od trajnog materijala naprosto se nije uspjelo namaknuti.

### *Crkvena građevna dužnost i Pravoslavna crkva u Vojnoj krajini u 19. stoljeću*

Na području Vojne krajine patronatska su prava funkcionirala drugačije u odnosu na teritorij civilne Hrvatske jer na tome teritoriju nije bilo privatnih veleposjeda, odnosno većina je zemlje bila u vlasništvu države.<sup>20</sup> Formalno, s obzirom na to da je država bila vlasnik zemlje, patronatske su dužnosti trebale pasti na nju, odnosno na vladara, no vladari su ih htjeli u što je većoj mjeri zaobići da

<sup>14</sup> R. Iz gornje Krajine, 17. studenoga. Dopis. *Glasnik dalmatinski*, 97, 5. prosinca 1862, 3.

<sup>15</sup> Srpska pravoslavna crkva sv. Save u Jošanu. *Kalendar Srbobran*, 1904, 142.

<sup>16</sup> Lep dar srpskoj crkvi. *Zastava*, 26, 16. (28.) veljače 1883, 3.

<sup>17</sup> Javna zahvala. *Narodne novine*, 256, 7. studenoga 1885, 4.

<sup>18</sup> Prva hrvatska štedionica pomogla je, između ostalih, podizanje crkve u Slunju (Darovi prve hrvatske štedionice. *Narodne novine*, 204, 5. rujna 1896, 3) i u Buniću (Darovi I. hrvatske štedionice. *Narodne novine*, 281, 5. prosinca 1896, 3).

<sup>19</sup> Najzorniji primjer načina na koji se prikupljala pomoć za izgradnju crkve na području sjeverne Hrvatske pruža *Imenik darovatelja za gradjenje pravoslavne crkve u Zagrebu*, sačuvan u Arhivu Srpske pravoslavne crkvene općine u Zagrebu. Vidjeti u: DAMJANOVIĆ 2020: 505-515.

<sup>20</sup> BUCZYNSKI 1993: 72-73.

se previše ne optereti državna blagajna. Patronatska su prava stoga u zakonima koji se odnose na područje Vojne krajine izričito spomenuta tek 1861. Kako je na području Vojne krajine tada istodobno priznata ravnopravnost pravoslavaca i protestanata s katolicima, odlučeno je da se pripadnicima svih konfesija pomaže pri gradnji crkava.<sup>21</sup> Naredbom iz 1880., koja je donesena u svrhu određivanja krajiških zaklada, taj je zakon potvrdila i Zagrebačka generalkomanda.<sup>22</sup>

Iako su, prema dijelu literature, odredbama Ministarstva rata od 1. veljače 1872. patronatske dužnosti vladara nad rimokatoličkim i grkokatoličkim župama/parohijama prenesene na zapovjedajućega generala u Zagrebu te vojnog i trupskog zapovjednika u Temišvaru, a što je bilo vezano za proces postupnog razvojačenja i ukidanja Krajine,<sup>23</sup> i tada, kao i ranije, potpore koje su se dodjeljivale zapravo su se zakonski tumačile ne kao rezultat patronatskih dužnosti, već kao dobrovoljne subvencije.<sup>24</sup> Država je, naime, nastojala crkvenu građevnu dužnost u što većoj mjeri prebaciti na lokalne crkvene općine, ali je prepoznavala, osobito u siromašnijim krajevima (kakva su odreda bila i područja nekadašnje Vojne krajine), potrebu da se pomogne župama/parohijama.

Nakon sjedinjenja Vojne krajine s Hrvatskom i time njezina ukidanja, pomoć crkvama i dalje je opstala – preko krajiških zaklada definirala se godišnja pomoć katoličkim župama i pravoslavnim parohijama (kao i nekolicini evangeličkih župa). Iz Krajiške investicijske zaklade godišnje se tako davalo 30 000 kruna za pomoć katoličkim župama te 10 000 za Pravoslavnu crkvu. Iz Krajiške imovne, uzgojne i obrazovne zaklade dodjeljivalo se, pak, 14 500 kruna Katoličkoj, a 14 755 kruna Pravoslavnoj crkvi. Katolička crkva na području Bjelovarske županije mogla je pak računati s dodatnom znatnom godišnjom potporom od 48 000 kruna.<sup>25</sup>

Iako je, dakle, Katolička crkva dobivala veća sredstva, i Pravoslavna je crkva na područjima nekadašnje Krajine nakon njezina ukidanja mogla računati na znatnu pomoć države. Zahvaljujući u većoj ili manjoj mjeri toj pomoći, brojne su parohije uspjele, kako u zadnjim desetljećima postojanja Vojne krajine tako i u razdoblju od njezina ukidanja 1881. do 1918, sagraditi nove crkve ili obnoviti starije građevine i opremiti ih novom opremom. Upravo je stoga područje Gornjokarlovačke eparhije, koje se većim dijelom nalazilo na teritoriju koji je pripadao Vojnoj krajini, te dijela Pakračke eparhije obilježeno u tom razdoblju intenzivnom graditeljskom djelatnošću, kao i drugim zahvatima na crkvama.

<sup>21</sup> NOVAK 1908: 125-128.

<sup>22</sup> Isto: 128-129.

<sup>23</sup> VANIČEK, IV, 1875: 548.

<sup>24</sup> NOVAK 1908: 131.

<sup>25</sup> Isto: 130.

### *Car i Pravoslavna crkva*

Od sredine 19. stoljeća, a osobito od 1860-ih i donošenja novih liberalnijih zakona ne samo na području Vojne krajine već i u svim dijelovima Habsburške, odnosno nakon 1867. Austro-Ugarske Monarhije, raste državna potpora za sakralne građevine nekataličkih konfesija.

Pomoć za izgradnju, obnovu ili opremanje crkvi mogla se dobiti od raznih razina vlasti, od lokalnih općina, preko županija, zemaljskih vlasti u Zagrebu do, konačno, središnjih državnih vlasti, odnosno cara u Beču. Gotovo sve su se crkvene općine svih konfesija redovito, naime, za pomoć obraćale caru i redovito su je i dobivale. Procedura slanja molbi i njihova odobravanja strogo se regulirala. Molbe koje su slale župe, odnosno parohije najprije je provjeravalo Predsjedništvo Zemaljske vlade u Zagrebu, odnosno lokalni organi vlasti poput podžupanija. Službujući inženjer najčešće bi bio poslan na lice mjesta kako bi provjerio opravdanost zahvata, a potom bi se na osnovi izvještaja koji bi podnio molbe najčešće odobravale. Sredstva su se isplaćivala iz Osobnog i obiteljskog fonda vladara (*K. K. A. H. Privat und Familien Fonds-Direction*), institucije sa sjedištem, dakako, u Beču.<sup>26</sup> Sredstva koja su se dodjeljivala pri tome nisu predstavljala odraz zakonske obaveze cara prema župama ili parohijama, već se radilo o dobrovoljnim priložima. Budući da su se tumačili kao znak posebne milosti vladara, iznosi potpora i svrha za koju su se uplaćivali redovito su se objavljivali u svim hrvatskim dnevnim novinama pa ih je lako pratiti.

S obzirom na ograničenost u veličini teksta na ovom će se mjestu analizirati prilozi iz 1880-ih, no slična je situacija bila i u drugim desetljećima.

Kako bi se mogla napraviti usporedba odnosa vladara prema Katoličkoj i Pravoslavnoj crkvi, u nastavku teksta slijede dvije tablice izrađene na osnovi članaka objavljenih u zagrebačkom dnevnom tisku, koje sadrže podatke najprije o donacijama za Katoličku, a potom za Pravoslavnu crkvu. Tablicama nisu obuhvaćeni svi navodi pronađeni u novinama, s obzirom na njihovu izrazitu brojnost, već se donose karakteristični primjeri koji, s obzirom na veličinu analiziranog uzorka, ipak pružaju mogućnost donošenja utemeljenih zaključaka.

---

<sup>26</sup> Kako pokazuju brojni spisi u: HR-HDA-78, Predsjedništvo Zemaljske vlade (PRZV), kut. 176, 1881–1883, sv. 6/ 2736-1881. Slični se spisi mogu pronaći i u drugim godinama, ovdje su navedeni samo ovi kao karakterističan primjer.

Tablica 1. Primjeri potpore vladara katoličkim župama u Trojedinj Kraljevini tijekom 1880-ih

Naziv mjesta	Vrsta radova	Dodijeljeni iznos u forintama	Godina
<b>Udbina</b> <sup>27</sup>	Popravak crkve	300	1880.
<b>Ledenice</b> <sup>28</sup>	Popravak crkve	200	1880.
<b>Sveti Petar</b> <sup>29</sup>	Popravak crkve	200	1880.
<b>Carevdar</b> <sup>30</sup>	Popravak crkve	300	1882.
<b>Vuka</b> <sup>31</sup>	Popravak crkve	200	1882.
<b>Novo Kršlje</b> <sup>32</sup>	Gradnja crkve	100	1882.
<b>Donji Kosinj</b> <sup>33</sup>	Popravak crkve	200	1883.
<b>Koprivnica, franjevačka crkva</b> <sup>34</sup>	Popravak crkve	300	1883.
<b>Korenica</b> <sup>35</sup>	Nabava oltara	300	1884.
<b>Gornji Kosinj</b> <sup>36</sup>	Popravak crkve	200	1884.
<b>Slavonski Brod, franjevačka crkva</b> <sup>37</sup>	Popravak tornja	300	1884.
<b>Stenjevec</b> <sup>38</sup>	Popravak crkve	500	1884.
<b>Ždala</b> <sup>39</sup>	Gradnja crkve	300	1884.
<b>Brinje</b> <sup>40</sup>	Gradnja crkve	300	1884.
<b>Vučevci</b> <sup>41</sup>	Gradnja crkve	300	1885.
<b>Stojdraga, grkokatolička crkva</b> <sup>42</sup>	Unutarnje uređenje	200	1885.
<b>Krapina, franjevačka crkva</b> <sup>43</sup>	Popravak crkve	200	1885.

<sup>27</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 61, 15. ožujka 1880, 2.

<sup>28</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 64, 18. ožujka 1880, 2.

<sup>29</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 164, 20. srpnja 1880, 3.

<sup>30</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 9, 12. siječnja 1882, 2.

<sup>31</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 59, 13. ožujka 1882, 2.

<sup>32</sup> Previšnji dar. *Narodne novine*, 288, 16. prosinca 1882, 3.

<sup>33</sup> Previšnji dar. *Narodne novine*, 125, 2. lipnja 1883, 3.

<sup>34</sup> Previšnji darovi. *Narodne novine*, 180, 7. kolovoza 1883, 2.

<sup>35</sup> Prev. darovi crkvam. *Narodne novine*, 16, 19. siječnja 1884, 3.

<sup>36</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 45, 23. veljače 1884, 3.

<sup>37</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 73, 38. ožujka 1884, 3.

<sup>38</sup> Prev. darovi crkvam. *Narodne novine*, 92, 21. travnja 1884, 2.

<sup>39</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 219, 22. rujna 1884, 3.

<sup>40</sup> Prev. darovi. *Narodne novine*, 267, 18. studenoga 1884, 3.

<sup>41</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 205, 10. rujna 1885, 2.

<sup>42</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 111, 16. svibnja 1885, 5.

<sup>43</sup> Prev. darovi crkvam. *Narodne novine*, 131, 11. lipnja 1885, 2.



<b>Samobor, franjevačka crkva</b> <sup>44</sup>	Popravak crkve	200	1885.
<b>Modruš</b> <sup>45</sup>	Popravak crkve	200	1885.
<b>Požega, franjevačka crkva</b> <sup>46</sup>	Popravak crkve	200	1886.
<b>Ivanić Grad, franjevački samostan</b> <sup>47</sup>	Popravak	200	1886.
<b>Kamanje</b> <sup>48</sup>	Unutarnje uređenje	200	1886.
<b>Bunić</b> <sup>49</sup>	Popravak crkve	200	1886.
<b>Vratnik</b> <sup>50</sup>	Popravak crkve	200	1887.
<b>Sinac</b> <sup>51</sup>	Popravak crkve	100	1887.
<b>Jablanac</b> <sup>52</sup>	Popravak crkve	200	1887.
<b>Šandrovac</b> <sup>53</sup>	Unutrašnje uređenje crkve	200	1887.
<b>Senj, sveti Franjo</b> <sup>54</sup>	Popravak crkve	200	1888.
<b>Gornja Rijeka</b> <sup>55</sup>	Popravak crkve	100	1888.
<b>Gornji Kosinj</b> <sup>56</sup>	Nabava glavnog oltara	150	1888.
<b>Vališ Selo</b> <sup>57</sup>	Gradnja crkve	200	1888.
<b>Podvinje</b> <sup>58</sup>	Popravak crkve	200	1889.
<b>Varaždin, uršulinska crkva</b> <sup>59</sup>	Restauracija crkve	500	1889.
<b>Golubinci</b> <sup>60</sup>	Popravak crkve	500	1889.
<b>Šid</b> <sup>61</sup>	Gradnja kapele	200	1889.

<sup>44</sup> Prev. darovi. *Narodne novine*, 156, 11. srpnja 1885, 2.

<sup>45</sup> Isto.

<sup>46</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 62, 17. ožujka 1886, 2.

<sup>47</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 177, 5. kolovoza 1886, 2.

<sup>48</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 266, 20. studenoga 1886, 3.

<sup>49</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 291, 21. prosinca 1886, 4.

<sup>50</sup> Prev. darovi. *Narodne novine*, 58, 12. ožujka 1887, 5.

<sup>51</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 82, 12. travnja 1887, 2.

<sup>52</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 102, 5. travnja 1887, 3.

<sup>53</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 203, 7. rujna 1887, 3.

<sup>54</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 35, 13. veljače 1888, 2.

<sup>55</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 35, 13. veljače 1888, 2.

<sup>56</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 101, 1. svibnja 1888, 3.

<sup>57</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 275, 29. studenoga 1888, 3.

<sup>58</sup> Previšnji dar. *Narodne novine*, 29, 5. veljače 1889, 3.

<sup>59</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 68, 21. ožujka 1889, 3.

<sup>60</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 18, 22. siječnja 1889, 3.

<sup>61</sup> Previšnji dar. *Narodne novine*, 272, 26. studenoga 1889, 5.

Tablica 2. Primjeri potpore vladara pravoslavnim parohijama u Trojednoj Kraljevini tijekom 1880-ih

Naziv mjesta	Vrsta radova	Dodijeljeni iznos u forintama	Godina
<b>Žirovac</b> <sup>62</sup>	Popravak crkve	200	1880.
<b>Počitelj</b> <sup>63</sup>	Ukrašavanje crkve	200	1880.
<b>Borovo</b> <sup>64</sup>	Popravak crkve	300	1880.
<b>Jasenak</b> <sup>65</sup>	Gradnja crkve	400	1881.
<b>Mikleuška</b> <sup>66</sup>	Gradnja crkve	300	1881.
<b>Buhača</b> <sup>67</sup>	Obnova crkve	200	1883.
<b>Hajtić</b> <sup>68</sup>	Popravak crkve	300	1883.
<b>Vlaška Kapela</b> <sup>69</sup>	Popravak crkve	300	1883.
<b>Živaja</b> <sup>70</sup>	Gradnja crkve	500	1883.
<b>Vrebac</b> <sup>71</sup>	Gradnja crkve	300	1883.
<b>Sjeničak</b> <sup>72</sup>	Popravak crkve	200	1883.
<b>Medak</b> <sup>73</sup>	Unutarnje uređenje	300	1884.
<b>Erdut</b> <sup>74</sup>	Popravak crkve	200	1884.
<b>Kirin</b> <sup>75</sup>	Popravak crkve	300	1884.
<b>Bračevci</b> <sup>76</sup>	Popravak crkve	100	1884.
<b>Varaždin</b> <sup>77</sup>	Gradnja crkve	300	1884.
<b>Slunjića</b> <sup>78</sup>	Uređenje	200	1884.
<b>Gornji Kosinj</b> <sup>79</sup>	Nedefinirani zahvat	200	1885.

<sup>62</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 34, 12. veljače 1880, 2.

<sup>63</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 55, 8. ožujka 1880, 2.

<sup>64</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 246, 26. listopada 1880, 2.

<sup>65</sup> Previšnji dar. *Narodne novine*, 152, 7. srpnja 1881, 4.

<sup>66</sup> Previšnji dar crkvi. *Narodne novine*, 279, 6. prosinca 1881, 2.

<sup>67</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 2, 3. siječnja 1883, 3.

<sup>68</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 82, 10. travnja 1883, 2.

<sup>69</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 172, 28. srpnja 1883, 3.

<sup>70</sup> Previšnji darovi. *Narodne novine*, 180, 7. kolovoza 1883, 2.

<sup>71</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 244, 24. listopada 1883, 2.

<sup>72</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 298, 31. prosinca 1883, 5.

<sup>73</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 185, 11. kolovoza 1884, 2.

<sup>74</sup> Prev. darovi crkvam. *Narodne novine*, 16, 19. siječnja 1884, 3.

<sup>75</sup> Prev. darovi crkvam. *Narodne novine*, 92, 21. travnja 1884, 2.

<sup>76</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 142, 21. lipnja 1884, 4.

<sup>77</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 166, 19. srpnja 1884, 3.

<sup>78</sup> Prev. darovi. *Narodne novine*, 267, 18. studenoga 1884, 3.

<sup>79</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 11, 15. siječnja 1885, 4.

<b>Divoselo</b> <sup>80</sup>	Unutarnje uređenje	100	1885.
<b>Veliki Grđevac</b> <sup>81</sup>	Popravak crkve	200	1885.
<b>Žirovac</b> <sup>82</sup>	Unutarnje uređenje	200	1885.
<b>Smiljan</b> <sup>83</sup>	Unutarnje uređenje	150	1885.
<b>Kukunjevac</b> <sup>84</sup>	Popravak crkve	100	1885.
<b>Ljeskovac na Plitvičkim jezerima</b> <sup>85</sup>	Gradnja crkve	300	1885.
<b>Mala Popina</b> <sup>86</sup>	Nabava crkvenih stvari	100	1886.
<b>Primišlje</b> <sup>87</sup>	Popravak crkve	200	1886.
<b>Brezovo Polje</b> <sup>88</sup>	Unutarnje uređenje	200	1886.
<b>Cvijanović Brdo</b> <sup>89</sup>	Popravak crkve	200	1886.
<b>Crkveni Bok</b> <sup>90</sup>	Unutarnje uređenje	300	1887.
<b>Dobroselo</b> <sup>91</sup>	Nabava zvona	250	1887.
<b>Drežnica</b> <sup>92</sup>	Popravak crkve	300	1887.
<b>Krnjak</b> <sup>93</sup>	Gradnja crkve	300	1887.
<b>Mekinjar</b> <sup>94</sup>	Popravak crkve	300	1887.
<b>Močila</b> <sup>95</sup>	Gradnja crkve	300	1887.
<b>Plavšinci</b> <sup>96</sup>	Popravak crkve	200	1887.
<b>Čepin</b> <sup>97</sup>	Popravak crkve	150	1888.
<b>Dalj</b> <sup>98</sup>	Popravak crkve	200	1888.
<b>Bović</b> <sup>99</sup>	Gradnja crkve	200	1888.

<sup>80</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 148, 2. srpnja 1885, 2.

<sup>81</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 162, 18. srpnja 1885, 2.

<sup>82</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 163, 20. srpnja 1885, 2.

<sup>83</sup> Prev. darovi crkvam. *Narodne novine*, 245, 26. listopada 1885, 3.

<sup>84</sup> Ibid

<sup>85</sup> Prev. darovi crkvi. *Narodne novine*, 252, 3. studenoga 1885, 4.

<sup>86</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 88, 17. travnja 1886, 4.

<sup>87</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 112, 17. svibnja 1886, 3.

<sup>88</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 131, 9. lipnja 1886, 4.

<sup>89</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 218, 24. rujna 1886, 2.

<sup>90</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 26, 3. veljače 1887, 2.

<sup>91</sup> Prev. darovi. *Narodne novine*, 58, 12. ožujka 1887, 5.

<sup>92</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 97, 29. travnja 1887, 2.

<sup>93</sup> Prev. dar crkvi. *Narodne novine*, 122, 31. svibnja 1887, 6.

<sup>94</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 187, 18. kolovoza 1887, 3.

<sup>95</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 193, 26. kolovoza 1887, 2.

<sup>96</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 256, 10. studenoga 1887, 4.

<sup>97</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 10, 13. siječnja 1888, 2.

<sup>98</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 101, 1. svibnja 1888, 3.

<sup>99</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 109, 11. svibnja 1888, 2.

<b>Prokike</b> <sup>100</sup>	Popravlak crkve	250	1888.
<b>Donji Lapac</b> <sup>101</sup>	Popravlak crkve	200	1888.
<b>Klasnić</b> <sup>102</sup>	Unutarnje uređenje	60	1889.
<b>Perjasica</b> <sup>103</sup>	Restauracija crkve	500	1889.

Usporedba podataka pokazuje kako su katoličke župe i pravoslavne parohije za radove na svojim sakralnim građevinama dobivale približno iste iznose, uglavnom od 200 do 300 forinti. Rijetko kada dogodilo bi se da koja crkva dobije veći iznos od 400 ili 500 forinti, ili izrazito mali iznos, manji od 100 forinti. Tablica pokazuje da narav zahvata, odnosno je li se radilo o gradnji, opremanju ili popravljaju crkava, nije bitno utjecala na iznos. Moguće je, dakako, da je iznos bio određen sukladno s procjenama carevih savjetnika koliko je određena župa ili parohija siromašna, a možda i koliko političku težinu ima. Nešto je veći broj katoličkih župa potpomognut, no to je bio na prvome mjestu rezultat okolnosti što je u Hrvatskoj postojao daleko veći broj katoličkih župa negoli pravoslavnih parohija.

Tablice pokazuju, dakle, kako se doista u zadnjim desetljećima 19. stoljeća ravnopravno tretiralo pripadnike dviju dominantnih konfesionalnih grupa u Hrvatskoj od strane samoga vrha države.

Ostaje još vidjeti kakav je bio tretman hrvatskih autonomnih vlasti.

#### *Hrvatska zemaljska vlada i Pravoslavna crkva*

Ne samo vrh države već i Zemaljska vlada, odnosno vlasti Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije krajem 19. i početkom 20. stoljeća u sve većoj mjeri počinju podupirati graditeljske zahvate te opremanje pravoslavnih crkava.

Političko značenje koje su dobili Srbi u Hrvatskoj povećanjem udjela u stanovništvu na oko 25% nakon ukidanja Vojne krajine 1881. i pripojenja njezina većeg dijela Hrvatskoj, odigralo je važnu ulogu u promjeni odnosa prema zahvatima na pravoslavnim crkvama. Ključni su koraci učinjeni osobito u vrijeme banovanja Károlya (Dragutina) Khuen-Héderváryja. Khuenova se vlada dijelom oslanjala na srpske političare, a osim toga ban je bio blizak i s dobrim dijelom visokoga klera Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj, osobito od 1890-ih nadalje, s patrijarhom Georgijem Brankovićem, pakračkim episkopom Mironom Nikolićem i gornjokarlovačkim episkopom Mihailom Grujićem, pa ne začuđuje da raste pomoć Pravoslavnoj crkvi.<sup>104</sup> Dok je zastupnik Gjuro pl. Gjurković još 1885.

<sup>100</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 145, 25. lipnja 1888, 5.

<sup>101</sup> Prev. dar. *Narodne novine*, 150, 2. srpnja 1888, 8.

<sup>102</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 159, 12. srpnja 1889, 2.

<sup>103</sup> Allerhöchste Spende. *Agramer Zeitung*, 164, 18. srpnja 1889, 2.

<sup>104</sup> RUMENJAK 2005: 302-305; DAMJANOVIĆ 2013: 230.

u Hrvatskom saboru isticao izrazitu nejednakost Vladine novčane potpore za Katoličku i Pravoslavnu crkvu – prva je te godine dobila 316 015, a druga 9910 forinti,<sup>105</sup> politička je borba vrlo brzo urodila plodom jer je takozvanim *Srpskim zakonom* iz 1887. utvrđena potpora Pravoslavnoj crkvi razmjerna udjelu pravoslavnih vjernika u stanovništvu,<sup>106</sup> što će, kako će nastavak teksta pokazati, vrlo brzo dati konkretne rezultate.

Povećanje pomoći Pravoslavnoj crkvi dovelo je do značajne promjene uloge Vlade, koja počinje kontrolirati izgradnju, opremanje i obnovu pravoslavnih sakralnih građevina, što slijedom događanja dovodi do promjene u angažiranju umjetnika i obrtnika na ovim radovima, a što se dijelom kosilo s uredbama i zakonima kojima se regulirao položaj Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj.

Crkveno-narodna autonomija Srba, regulirana carevom Uredbom iz 1868. koja se odnosila na cijelo područje koje je pokrivala Karlovačka mitropolija (*Uredba o uređenju crkvenih, školskih i fundacionalnih dela grčko-istočne srpske mitropolije odobrena previšnjim kraljevskim reskriptom od 10. avgusta 1868.*)<sup>107</sup> te spomenutim *Srpskim zakonom* koji je donio Hrvatski sabor 1887, a koji se odnosio na područje Trojednice, garantirala je, naime, Pravoslavnoj crkvi autonomiju na polju izgradnje, obnove i opremanja sakralnih građevina. Te su zahvate vodili mjesni crkveni odbori, a sredstva odobravale crkvene skupštine.<sup>108</sup> U gradovima ove su institucije bile redovito u rukama najbogatijih pojedinaca, poduzetnika, trgovaca, uspješnih obrtnika, industrijalaca, a katkada i visokih činovnika. Crkveni su odbori morali dobiti za izvođenje zahvata samo dopuštenje Eparhijskog konzistorija, odnosno Eparhijskog administrativnog odbora eparhije unutar koje se nalazila njihova parohija.<sup>109</sup>

Ako je parohija imala dovoljno sredstava da izvede planirane radove, ovo je dopuštenje bilo dovoljno. Ako nije, morala je dokazati „svoje siromaštvo verodostojnim podacima“ kako bi dobila pomoć države ili srpskih narodnih fondova.<sup>110</sup> Obraćanje za pomoć iz narodnih fondova bilo je strogo propisano. Molba se podnosila Saborskom odboru do 15. svibnja u tekućoj godini, a morala je sadržavati: „1.) iskaz o broju srp. prav. duša moliteljice crkv. općine; 2.) iskaz o imovnom stanju istih sa naznakom količine poseda (broj jutara zemlje, itd.); 3.) iskaz o državnom i o općinskom porezu njihovom, kao i o parohijalu i ostalim autonomnim

<sup>105</sup> Iz proračunskoga odbora. *Narodne novine*, 76, 3. travnja 1885, 2; GJURKOVIĆ 1885: 3.

<sup>106</sup> ROKSANDIĆ 1991: 105; KRESTIĆ 1995: 307. O *Srpskom zakonu* više u: RUMENJAK 2005: 143-154.

<sup>107</sup> KLICIN: 1909.

<sup>108</sup> NOVAK 1908: 158-159. O srpskoj narodno-crkvenoj autonomiji pogledati i u: ARTUKOVIĆ 2001: 254.

<sup>109</sup> NOVAK 1908: 159; KLICIN 1909: 64.

<sup>110</sup> KLICIN 1909: 71.

prinosima, koje iste snose; 4.) iskaz o imetku same moliteljice crkvene općine kao takove (nepokretnosti, gotovina itd., aktiva i pasiva); 5.) najnoviji predračun crkvene općine, odobren nadležnim eparhijskim administrativnim odborom; 6.) odluka crkvene skupštine, kojom je odlučena gradnja ili opravka; 7.) odluka nadležnog eparhijskog administrativnog odbora, kojom je takva skupštinska odluka odobrena; 8.) kratak predračun, koliko će stajati gradnja ili opravka uz privitak eventualnog nacrt (plana) dotičnog stručnjaka; 9.) kratak tačan iskaz, iz kakvih izvora misli moliteljica da podmiri troškove oko gradnje ili opravka.“<sup>111</sup>

Sredstva crkvenih općina i narodnih fondova najčešće ipak nisu bila dovoljna za pokriće svih troškova pri gradnji, obnovi ili opremanju crkava pa su se crkvene općine redovito obraćale za pomoć Hrvatskoj vladi i u tom su slučaju organi vlasti imali pravo nadzirati zahvate onako kako su se nadzirali zahvati na katoličkim sakralnim građevinama.<sup>112</sup>

Budući da su se pred kraj 19. stoljeća pravoslavne crkvene općine počele u sve većoj mjeri izravno obraćati Zemaljskoj vladi za pomoć bez posredovanja eparhijske uprave, Vladin Odjel za bogoštovlje i nastavu je 17. listopada 1900. donio naredbu (koja je nosila broj iz prethodne godine 17081 ex 1899.) kojom je još jednom naglašeno i razjašnjeno da se, s obzirom na zajamčenu crkveno-školsku autonomiju Pravoslavne crkve, područne upravne oblasti, a posebno tehnički izvjestitelji „u buduće imaju uzdržati svakoga, ma i najmanjega uticaja i sudjelovanja oko uzdržavanja gr. ist. bogoštovnih objekata i nabava crkvenih predmeta, ikonostasa i utvari, kad se to radi sa isključivim troškom dotične crkvene opštine i parohijana, a bilo to na neposredni poziv i zamolbu pojedinih crkvenih općina i sveštenika im, bilo putem nadležne eparhijske vlasti, osim u slučaju ovostranoga izričnoga naloga.“ Izradu i sastav građevnoga operata te obavljanje takozvane jeftimbe, pohvalbe i natpohvalbe radova te likvidacije i obračuna morale su crkvene općine voditi u suradnji samo s eparhijskim vlastima.

Iznimke su, međutim, predstavljali slučajevi kada je dodijeljena bilo kakva pomoć od Zemaljske vlade: „U pitanjima pak kad je dozvoljena, ma i najmanja zemaljska pripomoć, tada se ima strogo držati ovostrane naredbe od 18. maja 1899 br. gornji, te imaju zemaljske upravne oblasti i njihovi organi samom radnjom i gradnjom upravljati i građevnom glavnicom baratati, te konačne obračune predlagati, a sve to uz sudjelovanje crkvene opštine i njezinih organa te očuvanjem autonomnoga joj položaja.“<sup>113</sup>

Od početka 1890-ih godina pomoć Zemaljske vlade postala je zapravo pravilo, o čemu svjedoče nebrojeni službeni izvještaji iz toga razdoblja, spisi Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade te spisi Pakračke i Gornjokarlovačke

<sup>111</sup> Isto: 71.

<sup>112</sup> NOVAK 1908: 159.

<sup>113</sup> Naredba kr. zemaljske vlade u Zagrebu. *Srpski Sion*, 3, 21. siječnja 1901, 48.

eparhije, kao i Srijemskokarlovačke arhidijeceze. Dok su se među *Znamenitije bogoštovne nove sgrade* izvedene od početka 1870-ih do 1890. potporom iz proračuna Trojedne Kraljevine ubrajale tek tri pravoslavne crkve – u Brđanima, kojoj se pomoglo s 9000 forinti, Rujevcu, kojoj je dodijeljeno 13 000 forinti i Boviću, koja je dobila 10 000 forinti,<sup>114</sup> nakon 1890. i iznosi i broj potpomognutih građevina strelovito rastu.

Mora se, doduše, istaknuti kako je prije 1890. i broj katoličkih crkava koje su se gradile državnom pomoći bio daleko manji negoli u razdoblju nakon 1890. Promjena koja se dogodila u zadnjem desetljeću 19. stoljeća stoga se ne može tumačiti isključivo s gledišta tadašnjeg političkog položaja Srba u Hrvatskoj i spomenutog *Srpskog zakona*, već u jednakoj mjeri (ili čak na prvome mjestu) kulturnom politikom Ise Kršnjavoga koji je između 1891. i 1896. zahvaljujući položaju predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade kanalizirao ogromna sredstva, u sklopu kulturne politike koju je provodio, u sve građevine svojega resora – kako sakralne tako i školske.<sup>115</sup>

Pri izvedbi tih radova favorizirao je arhitekta i umjetnike koje je okupljao oko sebe i koje je nastojao osposobiti za rad na pravoslavnoj crkvi.<sup>116</sup> Od arhitekata najveći je dio poslova dodjeljivao Hermanu Bolléu. Upravo će njemu biti povjeren i restauracija saborne crkve u Pakracu, prvog većeg Kršnjavijeva projekta vezanoga za Pravoslavnu crkvu koji je bio realiziran. Barokna crkva restaurirana je u neobizantskom stilu između 1893. i 1896. Od ukupno potrebnih 55 000 forinti za restauraciju, čak 40 000 dala je hrvatska Zemaljska vlada. Kršnjavi je potaknuo i obnovu pravoslavne parohijske crkve Svete Trojice u Bjelovaru, koja će biti završena tek 1901–1902, a koja je, pak, stajala oko 86 000 kruna koje će u cjelini pokriti Vlada.<sup>117</sup> Ovi su veliki zahvati financirani dijelom izdvajanjem posebnih iznosa koje se nazivalo izvanrednim troškovima u godišnjim proračunima Hrvatske i Slavonije, odnosno Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade.<sup>118</sup>

I s odlaskom Kršnjavoga s čela Odjela za bogoštovlje i nastavu nastavljaju se dodjeljivati subvencije za intervencije na pravoslavnim crkvama, samo se mijenja izbor arhitekata, a dijelom i umjetnika koji su radili na njima. Saborna crkva u

<sup>114</sup> BEDEKOVIĆ 1891: 33-45.

<sup>115</sup> Više o problematici u: MARUŠEVSKI 1986.

<sup>116</sup> KRŠNJAVI 1905: 274.

<sup>117</sup> Srpsko-pravoslavna crkva sv. Trojice u Bjelovaru. *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 2, 8. studenoga 1902, 1-2.

<sup>118</sup> Tako je u proračunu za 1897. izdvojeno 10 000 forinti za sabornu crkvu u Pakracu (*Proračuni Hrvatske i Slavonije*, 1897., 53). Potom, 1902. izdvojeno je 10 000 (*Proračuni Hrvatske i Slavonije*, 1902., 52), a 1904. (*Proračuni Hrvatske i Slavonije*, 1904., 57) i 1905. (*Proračuni Hrvatske i Slavonije*, 1905., 59) čak 20 000 kruna za gradnju crkvi na području Vojne krajine. Konačno, 1905. izdvojeno je i 25 000 kruna za restauriranje saborne crkve u Srijemskim Karlovcima (*Proračuni Hrvatske i Slavonije*, 1905, 59).

Plaškom restaurirana je tako prema projektu Janka Holjca 1902–1907. Opet se radilo o iznimno skupom zahvatu koji je stajao oko 75 000 kruna i opet je donacijom od 55 000 kruna Vlada pokrila najveći dio troškova.<sup>119</sup> Posljednja od velikih pravoslavnih crkava u Hrvatskoj koja će biti restaurirana dijelom uz pomoć Vlade jest Saborna crkva u Srijemskim Karlovcima, za koju je odobrena potpora od čak 100 000 kruna. Radovi, izvedeni 1907–1909, ovaj će put biti povjereni arhitektu koji je bio blisko vezan uz patrijaršiju, Vladimiru Nikoliću.<sup>120</sup>

Obnovljene su ili sagrađene i brojne manje parohijske crkve i filijalne kapele. Jasno se može uočiti da su najobilatije dotacije išle pravoslavnim parohijama u bivšoj Vojnoj krajini, dijelom zbog postojanja spomenutih krajiških zaklada koje su dodjeljivale subvencije svake godine, a dijelom zbog okolnosti da su u tim prostorima hrvatske crkvene općine bile najsiromašnije i da si nisu mogle priuštiti zamjenu starijih, najčešće drvenih građevina, novim zidanim crkvama.

Koliko je sveukupno sredstava izdvojeno za gradnju, restauraciju ili opremanje pravoslavnih crkava u cijelom pedesetogodišnjem razdoblju od sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. do kraja 1918, nije se moglo precizno ustanoviti, no objavljeni su podaci za desetogodišnje razdoblje od 1894. do 1904. U izvještaju se ističe da je „Kr. zem. Vlada posvećivala [...] svu svoju pažnju novogradnjama, dogradnjama i restauracijama bogoštovnih zgrada i crkava, te je utrošeno u tom razdoblju iz zemaljskih sredstava i vjerezakonske zaklade na rimokatoličke crkve i bogoštovne zgrade 946.000 kruna, a na grčko-istočne 350.000 kruna, u bogoštovne svrhe evangeličke, reformirane i augsburške konfesije, te izraelićana 57.129 kruna – ukupno dakle 1,353.129 kruna.“<sup>121</sup> Prevedeno u jezik postotaka, to okvirno znači da je Pravoslavna crkva dobila 25,87% od ukupno izdanih sredstava, što je gotovo jednako onodobnom postotnom udjelu srpskog pravoslavnog stanovništva u stanovništvu Hrvatske. Pomoć je, dakle, bila razmjerna, a izdana sredstva bila su znatna.

Koliko se promijenio odnos države prema pomaganju zahvata na pravoslavnim crkvama od sredine 19. do početka 20. stoljeća, može se možda najbolje ilustrirati na primjeru zagrebačke parohijske crkve Preobraženja Gospodnjega jer su se na njoj izvodili brojni zahvati od sredine 1860-ih do 1914. Pri gradnji crkve 1865–1866. državna tijela nisu pomogla nikakvom neposrednom dotacijom. Doduše, ban, car i brojni drugi pojedinci s vrha političkog spektra dali su dobrovoljne priloge za gradnju, a od ukupno potrebnih 26 295,64 forinti, 12 000 forinti pozajmljeno je od zemaljskih fondova. Na sličan način hrvatske su vlasti pomogle crkvi pri izvedbi novog unutrašnjeg uređenja, izvedenoga prema projektima Hermana Bolléa 1883–1884. Od ukupno potrošenih oko 34 000 forinti, 15 000

<sup>119</sup> DAMJANOVIĆ 2005.

<sup>120</sup> STANČIĆ 1999: 209.

<sup>121</sup> Odjel za bogoštovlje i nastavu. *Vjesnik županije virovitičke*, Osijek, 4, 15. veljače 1905, 33-38.



namaknuto je zajmom Zemaljske vlade. I gradnju i opremanje crkve potaknula je u ovim slučajevima Crkvena općina. Samo 15 godina nakon završetka obnove unutrašnjosti, 1899. situacija se potpuno mijenja. Zemaljska vlada sada inicira novi zahvat na crkvi – izmjenu kupole tornja „obzirom na monumentalne novogradnje, koje se netom izvadaju u okolici zagrebačke parohijalne crkve, te što bi današnja toranjaska kupula u očevidnom nesuglasju i disharmoniji sa tim novogradnjama stajala“. Vlada je pokrila i sveukupan potreban iznos od 2000 forinti.<sup>122</sup> Kada se, pak, pristupilo izmjeni pročelja Preobraženske crkve 1913–1914, od potrebnih procijenjenih 27 000 kruna, čak 18 000 kruna, dvije trećine, darovala je Zemaljska vlada.<sup>123</sup> I prije kraja 19. stoljeća Vlada je, dakle, pomagala pravoslavnim crkvenim općinama, no način na koji se dodjeljivala pomoć ipak se od 1890-ih bitno promijenio i u većoj se mjeri radilo o izravnim prilozima, a ne zajmovima koji su često bili vrlo visoki.

Rast i broja i iznosa izravnih subvencija Pravoslavnoj crkvi izuzetno je utjecao na njihovo oblikovno rješenje i odabir majstora koji su radili na opremi crkve. Kako je već i navedeno, potpora Vlade značila je da Vladini organi imaju pravo nadzirati radove na crkvi. To je dovelo do zapošljavanja ne samo već spomenutih uglednih zagrebačkih arhitekata već često i raznih inženjera zaposlenih pri lokalnim organima vlasti (županijama, kotarima, gradskim poglavarstvima) na izradi projekata za pravoslavne crkve u Hrvatskoj.

Od Vladinih arhitekata nakon Bolléa najplodniji je u radu za Pravoslavnu crkvu svakako bio Vinko/Vincenz Rauscher, arhitekt o kojemu malo toga možemo pouzdano reći. Njegov najreprezentativniji rad bez sumnje je dijelom očuvan veliki ikonostas saborne crkve u Plaškom.<sup>124</sup> Od ikonostasa koje je projektirao za seoske crkve u prvom desetljeću 20. stoljeća po cijeloj Hrvatskoj, valja spomenuti ikonostase u Pačetinu kod Vukovara, Uljaniku, Novoseljanima, Donjoj Vrijeski (Sveta Ana), Meljanima, Kukunjevcu, Gornjim Sredicama, Dragotini, Vrelu Koreničkom i brojne druge.<sup>125</sup> Njegovi ikonostasi, kao i ikonostas još jednog zagrebačkog arhitekta, Stjepana Podhorskog, u Lipovčanima iz 1901<sup>126</sup> (koji se danas nalazi u crkvi u Mikleuškoj zbog urušavanja lipovčanske crkve),<sup>127</sup>

<sup>122</sup> Državni arhiv u Zagrebu (dalje: HR-DAZG), HR-DAZG-4, Gradsko poglavarstvo Zagreb (dalje: GPZ), Opći spisi, dosje br. 3282-1899., Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Gradskom poglavarstvu u Zagrebu, br. 12150, Zagreb, 1. 10. 1898. O tome više u: DAMJANOVIĆ 2020: 245.

<sup>123</sup> Naposljetku će troškovi restauracije biti daleko veći od prvotnih procjena, 46 665 kruna. DAMJANOVIĆ 2020.

<sup>124</sup> ISTI 2005: 124-129.

<sup>125</sup> Prema knjigama i spisima Odjela za bogoštovlje i nastavu hrvatske Zemaljske vlade u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.

<sup>126</sup> *Narodne novine*, 155, 9. srpnja 1901, 3.

<sup>127</sup> SPASOJEVIĆ 2009: 77.

stilski su srodni Bolléovim radovima po karakterističnoj kombinaciji motiva iz bizantske, ranokršćanske i renesansne arhitekture. Odreda su ih izvodili majstori Obrtne škole iz Zagreba, a ne, kako je to bilo uobičajeno sve do zadnje četvrtine 19. stoljeća, lokalni drvorezbari.

Državne subvencije dovele su istodobno do okolnosti da u sve većem broju ikone na ikonostasima pravoslavnih crkava u Hrvatskoj izvode zagrebački majstori. Najpoznatiji je bez sumnje bjelovarski ikonostas kojega slikaju Bela Čikoš Sesija, Celestin Medović i Ivan Tišov.<sup>128</sup> Celestin Medović okušat će se u još jednom radu za Pravoslavnu crkvu radeći u Požegi ikonostas u suradnji s Josipom Bauerom,<sup>129</sup> koji je sâm, između ostalih, radio ikonostas u Gospiću.<sup>130</sup> Italo Hochetlinger radi ikonostas u crkvi u Rujevcu na Baniji,<sup>131</sup> Marko Peroš u Velikoj Barni (1889),<sup>132</sup> Bršadinu (1903),<sup>133</sup> Uljaniku (1903),<sup>134</sup> kapeli svete Ane u Donjoj Vrijeski (1905) i Novoseljanima (1905).<sup>135</sup> Svakako najkvalitetnija djela izvedena za manje parohijske crkve u Hrvatskoj proistekla su u tom vremenu iz pera Ivana Tišova. Osim velikoga ikonostasa u Sabornoj crkvi u Plaškom, Tišov je bio angažiran i na izradi ikonostasa u parohijskim crkvama u Korenici (1901),<sup>136</sup> Pašijanu (1907), Dragotini (1908)<sup>137</sup> i Pačetinu u Slavoniji (1909–1910) te u gimnazijskoj kapeli na Rooseveltovu trgu u Zagrebu (1912).<sup>138</sup>

Na opremanju ovih crkava uz slikare zapošljavali su se i brojni zagrebački obrtnici, stolari, klesari, bravari, limari i drugi, najčešće učenici ili (bivši i tadašnji) đaci zagrebačke Obrtne škole kojoj je ravnatelj bio Herman Bollé, a koja je osnovana nastojanjima Ise Kršnjavoga s ciljem unapređenja domaćeg umjetničkog obrta. Dodjeljivanje posla na opremanju crkava umjetnicima i obrtnicima iz Zagreba predstavljalo je svojevrstan čin zaštite domaćega tržišta – kada je već država davala subvencije za katkada uistinu skupe zahvate na crkvama, počela je inzistirati da se zapošljavaju domaći majstori, a ne da se uvoze umjetnine iz

<sup>128</sup> Srpsko-pravoslavna crkva sv. Trojice u Bjelovaru. *Tjednik Bjelovarsko-križevački*, 2, 8. studenoga 1902, 1-2.

<sup>129</sup> KOSOVAC 1910: 878-880.

<sup>130</sup> U Gospiću, 30. listopada. *Narodne novine*, 251, 3. studenoga 1903, 4. RADEKA 1975: 295.

<sup>131</sup> HR-HDA-80, Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade, Knjiga br. 99, Kazalo A – H za 1896.

<sup>132</sup> KOSOVAC 1910: 773-774.

<sup>133</sup> Isto: 216-217.

<sup>134</sup> Isto: 884.

<sup>135</sup> DAMJANOVIĆ 2009: 146-147.

<sup>136</sup> Bilderausstellung. *Agramer Zeitung*, 123, 30. svibnja 1901, 5.

<sup>137</sup> HR-HDA- 675, PGEP (Pravoslavna Gornjokarlovačka eparhija Plaški), II. Reg. sustav, Exhibit s registrom za 1908., knjiga br. 122 (21), EU, zapis br. 1274, 30. 5. 1908.

<sup>138</sup> DAMJANOVIĆ 2010: 253-262. O Tišovljevu radu za pravoslavnu crkvu opširno u: DAMJANOVIĆ 2021: 70-92.

drugih dijelova Austro -Ugarske Monarhije ili iz inozemstva. U slučaju opreme pravoslavnih crkava, velikoga uvoza iz inozemstva uglavnom nije ni bilo jer na području Monarhije nije postojao velik broj radionica poput tirolskih koje su proizvodile opremu za katoličke crkve. Doduše, radionica Nikole Ivkovića u Novom Sadu pokrivala je dio tržišta i opremila je svojim ikonostasima dio crkava u Hrvatskoj, poput crkve u Trnovcu u Lici (1906),<sup>139</sup> no ona ipak nije uspjela do te mjere dominirati tržištem kao tirolske radionice u katoličkim crkvama. Time je došlo i do okolnosti da su majstori Obrtne škole, koliko se za sada može ustanoviti, radili za veći broj pravoslavnih negoli katoličkih crkvi.

Ako je na raspolaganju bilo dovoljno sredstava, realizirani interijeri pravoslavnih crkava svojim su bogatim koloritom, pozlatom i dekorativnim oslikom na ikonostasima i zidovima te stolarskim i bravarskim radovima predstavljali vrsne primjere historicističkog umjetničkog obrta, katkada i prave primjere *Gesamtkunstwerka*, kao što je bio interijer Saborne crkve u Pakracu prije rata 1991. ili Saborne crkve u Plaškom prije Drugog svjetskog rata, ili kao što je do danas sačuvan interijer bjelovarske parohijske crkve.

### *Zaključne riječi*

Dugo 19. stoljeće vrijeme je kada se bitno mijenja odnos države prema financiranju zahvata na pravoslavnim crkvama u Hrvatskoj. Dok se u prvoj polovini stoljeća u svim dijelovima Hrvatske, i u onima pod vojnoj i u onima pod civilnom upravom, Pravoslavnoj crkvi pomagalo iz javnih fondova gotovo isključivo s pomoću dobrovoljnih priloga, od sredine 19. stoljeća, najprije na području Vojne krajine, a potom od zadnjih desetljeća 19. stoljeća i u ostatku Trojedne Kraljevine, Pravoslavna se crkva sve više izjednačuje u tretmanu s Katoličkom. Dodjeljivanje sredstava promijenilo je uvelike izbor umjetnika, arhitekata, slikara i stolara te drugih obrtnika koji su radili za crkvu. Što je više rasla potpora Vlade iz Zagreba, to su češće angažirani zagrebački arhitekti i slikari te majstori Obrtne škole na izgradnji, obnovi i opremanju pravoslavnih crkava. Sačuvane crkve, poput osobito kvalitetnih primjera u Bjelovaru i dijelom sačuvane Saborne crkve u Plaškom te Saborne crkve u Zagrebu, predstavljaju danas stoga izvanredne primjere historicističkih interijera koje treba primjereno čuvati i restaurirati.<sup>140</sup>

---

<sup>139</sup> KOSOVAC 1910: 973.

<sup>140</sup> Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2018-01-9364 „Umjetnost i država u Hrvatskoj od prosvjetiteljstva do danas“.



*1. Parohijska crkva u Kapelni, 1833; fotografija autora članka*



*2. Manastir Pakra; fotografija autora članka*



*3. Parohijska crkva u Bračevcima, kraj 18. stoljeća; fotografija autora članka*



*4. Parohijska crkva svetog Save u Jošanima, završena 1881; fotografija autora članka*



5. Saborna crkva u Pakracu nakon restauracije izvedene prema projektu Hermana Bolléa, 1893–1896; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, zbirka fotografija



6. Saborna crkva u Pakracu nakon restauracije izvedene prema projektu Hermana Bolléa, 1893–1896; Uprava za zaštitu kulturne baštine, Osijek



7. Unutrašnjost parohijske crkve u Bjelovaru, restaurirane 1901–1902; fotografija autora članka



8. Janko Holjac, Prvi, nerealizirani projekt za restauriranje Saborne crkve u Plaškom, 1898–1899 (?); Zbirka razglednica mr. sc. Ivana Bogavčića, Zagreb



9. Ikonostas Saborne crkve Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom, djelo Vinka Ra-  
uschera (arhitektonski okvir) i Ivana Tišova (ikone), 1906–1907; Ministarstvo kulture,  
Uprava za zaštitu kulturne baštine, fototeka

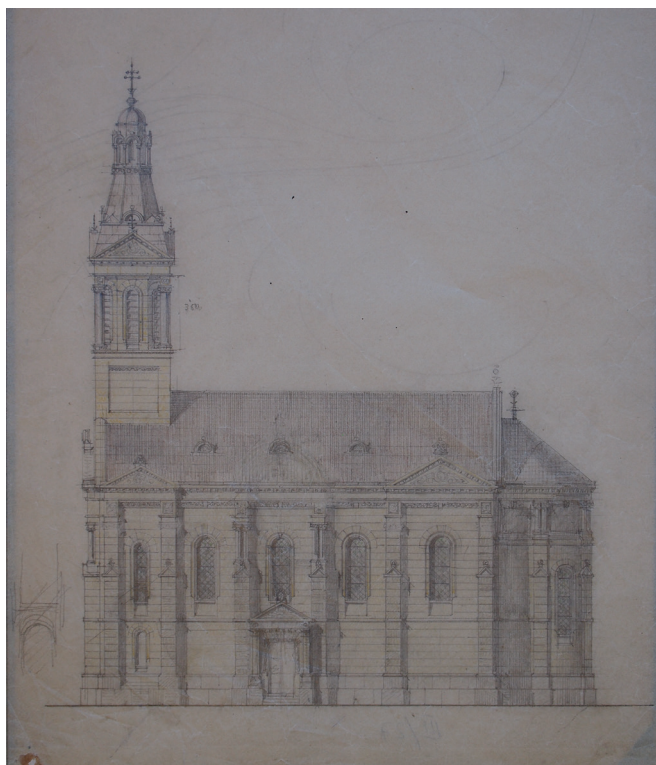


10. Glavno pročelje Saborne crkve u Sremskim Karlovcima nakon restauracije izvede-  
ne prema projektu Vladimira Nikolića, 1907–1909; fotografija autora članka





11. Preobraženjska crkva u Zagrebu 1899, prije promjene kupole i pročelja; Muzej grada Zagreba (MGZ 5578)



12. Herman Bollé, Projekt za restauriranje bočne fasade parohijske crkve Preobraženja Gospodnjega u Zagrebu, 1913; NAZ (Nadbiskupijski arhiv Zagreb), ZNDM (Zbirka nacrti dijecezanskog muzeja), sign III-27.



13. Marko Peroš (slikarstvo), Vinko Rauscher (arhitektura), Ikonostas kapele svete Ane u Donjoj Vrijeski, 1905; fotografija autora članka



14. Celestin Medović, Sveti knez Lazar, ikona s ikonostasa parohijske crkve u Bjelovaru, 1901–1902; fotografija autora članka



15. Marko Peroš, Ikonostas parohijske crkve u Velikoj Barni (1889?); fotografija autora članka



16. Marko Peroš, Ikonostas parohijske crkve u Bršadinu, 1903; fotografija autora članka



17. Ivan Tišov, *Ikonoostas parohijske crkve u Pačetinu, 1909–1910; fotografija autora članka*



18. Ivan Tišov, *Ikonoostas gimnazijske kapele u Zagrebu, danas u crkvi u Bolfanu kod Ludbrega, 1912; fot. Miro Martinić*

## Bibliografija

### *Izvori*

Državni arhiv u Zagrebu

HR-DAZG-4, Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Opći spisi.

Hrvatski državni arhiv

HR-HDA-79, Predsjedništvo Zemaljske vlade, kut. 176.

### *Literatura*

ARTUKOVIĆ, Mato. 2001. *Srbi u Hrvatskoj. Khuenovo doba*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

BEDEKOVIĆ, Kamilo. 1891. O razvitku gradjevinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji za posljednjih 50 godinah. *Viesti Društva inženira i arhitekta* (Zagreb), god. XII, br. 4, 1. prosinca 1891, 33-45.

BUCZYNSKI, Alexander. 1993. Rimokatolička i pravoslavna crkva u Vojnoj Krajini (1740. – 1868.). *Povijesni prilozi* 12: 39-96.

DAMJANOVIĆ, Dragan. 2005. *Saborna crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Plaškom; Povijest episkopalnog kompleksa*. Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“.

DAMJANOVIĆ, Dragan. 2009. Historicističke obnove crkve svete Ane u Donjoj Vriješki. *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 9: 125-160.

DAMJANOVIĆ, Dragan. 2010. Ivan Tišov, Vinko Rauscher i ikonostas crkve svetog Nikole u Pačetinu u Slavoniji. *Osječki zbornik* 29: 253-262.

DAMJANOVIĆ, Dragan. 2013. *Arhitekt Herman Bollé*. Zagreb: Leykam international, Muzej za umjetnost i obrt.

DAMJANOVIĆ, Dragan. 2013. Schmidt-Bolléova obnova crkve u drugoj polovici 19. stoljeća. U *Crkva sv. Marka u Zagrebu: arhitektura, povijest, obnova*, ur. Petar Puhmajer, 63-96. Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod.

DAMJANOVIĆ, Dragan. 2020. *Saborni hram Preobraženja Gospodnjeg i baština Srpske pravoslavne crkvene općine u Zagrebu*. Zagreb: Srpska pravoslavna crkvena općina.

DAMJANOVIĆ, Dragan. 2021. Državne narudžbe u opusu Ivana Tišova – radovi za sakralne i javne građevine. U *Slikar Ivan Tišov. Zbornik radova*, ur. Pero Aračić, Dragan Damjanović, 45-116. Zagreb – Đakovo: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Đakovu.

DANHELOVSKY, Adolf. 1885. *Die Excellenz Gustav Hilleprand Freiherr von Prandau'schen Domänen Valpo und Dolnji-Miholjac in Slavonien*. Beč: K. K. Hofbuchhandlung Wilhelm Frick.

GJURKOVIĆ, Gjuro pl. 1885. Zemaljske podpore za katoličko i pravoslavno svećenstvo. *Narodne novine*, 81, 10. travnja 1885, 3.

HUSSAREK, Max. 1907. Kirchen-Gebäude und –Baulast. *Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes*, III, K-Q, 65-76. Beč: Alfred Hödler

- KAŠIĆ, Dušan. 1996. *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*. Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve.
- KEMPF, Julije. 1930. *O grofovskoj porodici Jankovića-Daruvarskih. Predavanje zmaja kamengradskoga na redovnom sijelu „Braće hrvatskoga zmaja“ dne 6. lipnja 1928.* Zagreb
- KLICIN, Mita. 1909. *Uredba o uređenju crkvenih, školskih i fundacionalnih dela grčko-istočne srpske mitropolije odobrena previšnjim kraljevskim reskriptom od 10. avgusta 1868. sa izmenama, dopunama i važnijim odlukama središnjih avtonomnih organa.* Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija.
- KOSOVAC Mita. 1910. *Mitropolija Karlovačka 1905.* Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija.
- KRESTIĆ, Vasilije. 1995. *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- KRŠNJAVI, Isidor. 1905. Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti u moje doba. *Hrvatsko kolo* 1: 215-307.
- MARUŠEVSKI, Olga. 1986. *Iso Kršnjavi kao graditelj*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knj. XXXVII.
- NOVAK, Milan. 1908. *Propisi o crkvenoj građevnoj dužnosti, to jest o dužnosti graditi i popravljati župne crkve, dvorove i gospodarske zgrade i postupku pri crkvenim gradnjama u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare, 1908.
- PIPLOVIĆ, Stanko. 2003. Uloga države u izgradnji sakralnih građevina u Dalmaciji tijekom XIX. stoljeća. *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 19: 127-153.
- RADEKA, Milan. 1975. *Gornja Krajina ili Karlovačko vladičanstvo. Lika, Krbava, Gacka, Kapelsko, Kordun i Banija*. Zagreb: Savez udruženja pravoslavni sveštenika SR Hrvatske.
- ROKSANDIĆ, Drago. 1991. *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*. Zagreb: Vjesnik, posebno izdanje.
- RUMENJAK, Nives. 2005. *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskoga kluba*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- SPASOJEVIĆ, Duško (ur.). 2009. *Srpska pravoslavna crkva. Mitropolija zagrebačko-ljubljanska. Pregled stanja. Šematizam*. Zagreb: Eparhijski upravni odbor Mitropolije zagrebačko-ljubljanske.
- SRŠAN, Stjepan (ur.). 2007. *Kanonske vizitacije, knjiga V, Osijek i okolica 1732. – 1833.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku.
- STANČIĆ, Donka. 1999. *Arhitekt Vladimir Nikolić*. Novi Sad: Opštinski zavod za zaštitu spomenika kulture.
- VANIČEK, Franz. 1875. *Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, IV. Beč: Aus der Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei.

## The State and the Orthodox Church – Financing the Construction, Renovation and Furnishing of Orthodox Churches in Croatia in the 19<sup>th</sup> century

Financing for the construction, renovation and furnishing of Orthodox churches in the territory of present-day Croatia in the 19<sup>th</sup> century was governed by a series of regulations, some of which dated back to the 18<sup>th</sup> century and were only adapted to the new political circumstances.

The state authorities had no legal obligation to assist in these operations. In the territory of northern Croatia, both in civilian territory and in the Military Frontier, the patronage building duties of property owners (state or private owners) toward the church basically only applied to Catholic parishes and did not extend to Orthodox parishes.

Moreover, laws related to Serb church-school autonomy in the area under the jurisdiction of the Sremski Karlovci Metropolitanate guaranteed the Orthodox Church autonomy in the field of construction, renovation and furnishing of church buildings. These interventions were led by local Church committees, that is, Church districts, in larger settlements (towns and cities), usually in the hands of the wealthiest individuals, merchants, craftsmen or industrialists. Church committees only had to obtain permission from the Diocesan Consistory; however, if they turned to the state for help, the church buildings of the Orthodox Church were supervised just like the Catholic Church and were usually designed by architects employed by the local authorities (county, district, city).

Despite the absence of a legal obligation, the state did, in fact, provide assistance for interventions in Orthodox churches, especially after most of the Military Frontier was merged into Croatia in 1881, when the political importance of Serb political parties in Croatia increased in the Croatian Parliament and in the Croatian government. During the 1890s, partly due to the efforts of Iso Kršnjavi, head of the Croatian government's Religion and Education Departments (1891-1896), the state provided particularly large sums to assist the renovation of the cathedral church in Pakrac and then, between 1900 and 1914, the remaining Orthodox cathedrals in Croatia: the cathedral churches in Plaški and Sremski Karlovci. Furthermore, generous assistance was granted to the Orthodox churches in the former Military Frontier, partly due to the existence of Military Frontier investment funds and Military Frontier property, and educational funds, which made these allocations possible, and partly due to the fact that the church districts in those areas of Croatia were the poorest and could not afford to replace older, mostly wooden buildings, with new brick-and-mortar structures.

*Key words:* Croatia, Austria-Hungary, Orthodox Church, 19<sup>th</sup> century, patronage duties, Historicism, Iso Kršnjavi, Károly Khuen-Héderváry

*Ključne riječi:* Hrvatska, Austro-Ugarska, Pravoslavna crkva, 19. stoljeće, patronatske dužnosti, historicizam, Iso Kršnjavi, Dragutin Károly Khuen-Héderváry

Dragan Damjanović  
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu  
Ivana Lučića 3  
10000 Zagreb  
ddamjano@ffzg.unizg.hr



FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST  
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY  
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

**RADOVI**

**55**

**BROJ 2**

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST  
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

**FF** press

ZAGREB 2023.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST  
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 55, broj 2

*Izdavač / Publisher*

Zavod za hrvatsku povijest  
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu  
FF-press

*Za izdavača / For Publisher*

Domagoj Tončinić

*Glavna urednica / Editor-in-Chief*

Inga Vilogorac Brčić

*Izvršna urednica / Executive Editor*

Kornelija Jurin Starčević

*Uredništvo / Editorial Board*

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history), Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

*Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council*

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Marijan Premović (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

*Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /*

*Executive Editor for Publications Exchange*

Martin Previšić

*Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant*

Dejan Zadro

*Adresa uredništva/Editorial Board address*

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,  
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb  
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at  
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“  
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by  
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:  
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation  
Index - Web of Science

*Naslovna stranica / Title page by*

Marko Maraković

*Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout*

Marko Maraković

*Lektura / Language editors*

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

*Tisak / Printed by*

Tiskara Zelina d.d.

*Naklada / Issued*

200 primjeraka / 200 copies

*Ilustracija na naslovnici*

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa  
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific  
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*